

Az „irodalmi tudatból” a század második felének ünnepelt Gyarmathy Zsigánéja vagy „idegenszerűsége” miatt bírált De Gerando Antoninája mára töröltetett. De kevesen olvassák közülünk a kortársaik által „hivatásosnak” (azaz immár nem dilettánsnak) tartott Szalay Fruzina vagy Czóbel Minka verseit is. Irodalmi munkásságuknak azonban mégis nagy jelentősége volt. Mert hiszen az író nők története – legalábbis Fábri Anna könyvének első kétharmadából én ezt tanultam – kevésbé a jelenkori irodalmi mércék szerint újraírandó magyar irodalomtörténet, mint inkább a nők társadalomtörténete és a hazai nőmozgalom önképének formálódása szempontjából tarthat számot közfigyelemre. Ha pedig ez utóbbi szempont szerint nézzük, akkor a XIX. század második felének nőirodalma a könyvben fel nem vetett megannyi izgalmas politika- és eszmetörténeti kérdés további végiggondolására kínál gazdag terepet. Ilyesmikére: Mi volt az elismertetésükért küzdő író női rétegek viszonya a századvég liberális eszmeáramlataihoz? Erőteljesen „bőbitás” népiségük pusztán az archaikus értékek védelmének vagy az első világháborút előkészítő és egyre markánsabban politikai szerepre is törő nacionalista áramlatoknak állott-e szolgálatában? A századvég harcos nyugati feminizmusának hazai befogadása szakadást hozott-e a korábban oly impozáns méretű és egyfókuszú női kultúrmozgalomban, vagy a nemzeti gondolat modernizálását segítette-e elő? A nőirodalomnak Fábri könyvében csak a jegyzetek szintjén tárgyalt műfaji gazdagodása mennyiben tükrözte az író női kör kiszélesedését, s termése mennyiben képezte le a kiszélesedett kör egyre határozottabb belső rétegződését? – És a kérdések hosszú sora még folytatható. Persze magam is tudom: a válasz rájuk igen nehéz. Egyszerűen, támogató diskurzus és a tudományos kutatás nélkülözhetetlen kérdezz-felelek játéka nélkül meg sem adható. Fábri Anna könyvének érdeme, hogy ezt a tényt napnál világosabbá tette. Amit közreadott: igazi kihívás, amelyhez felkínálta az izgalmas anyagot. Hogy anyaga „élni” kezd-e majd – nem csak, sőt nem is elsősorban az ő felelőssége.

Szalai Júlia

A TÖRTÉNETI ÉRTELMEZÉS KEZDETE

Kalmár Melinda: Ennivaló és hozomány.

A kora kádárizmus ideológiája

Magvető, 1998. 281 oldal, 1190 Ft

Amíg az utolsó szűk évtizedben a politikai tudomány diskurzusában a „kádárizmus”, a Kádár-rendszer jellegzetességei szinte evidenciaként jelentek meg, nem túl mélyen-szántó, többnyire impresszionisztikus meghatározások (paternalizmus, életszínvonal-alku, depolitizálás, centrumpolitika, pragmatizmus stb.) formájában, addig a történettudomány meglehetősen bizonytalansággal kezelte ezt a problémát. Források tanulmányozása, hosszabb folyamatok aprólékos elemzése nélkül eléggé nehéz is lett volna túllépni a tálcán kínált felszínes meghatározásokon. Akik viszont mégis ezt az utat választották, többnyire arra jutottak, hogy forrásaik vagy azokhoz ragaszkodó, megfelelően okadaltolt történeteik amúgy is magukért beszélnek, ezért nincs különösebb szükség elméleti konstrukciók megalkotására.

Kalmár Melinda könyve mintha azt jelezné, hogy a legközelebbi múlttól szóló gondolkodás és beszéd új szakaszába lépett. A szerző nemcsak kitűnően ismeri választott korszaka (a Kádár-rendszer első éveit, nagyjából 1959–60-ig, itt-ott kitekintésekkel) és témája (a rendszer önmagáról, közel múltjáról, közeli jövőjéről való gondolkodása) forrásait, nemcsak történeteket beszéltet el általuk (a könyv legtöbb darabja önálló tanulmányként is megállja helyét, sőt, sok inkább annak is készült), hanem mindezt igen jellegzetes elméleti konstrukciókba is foglalja. Minden bizonnyal ez fog sok olvasót zavarba ejteni, sokakat meghökkeníteni, némelyeket vitára ingerelni. Minden bizonnyal – és remélhetőleg. Ha így lesz ugyanis, akkor Kalmár Melinda könyve a Kádár-korszakról szóló történetmondás helyébe lépő történeti értelmezés kezdetét jelzi majd.

A szerző eredetileg irodalomtörténész (magát több televíziós műsorban ideológia-kritikusként határozta meg), tanulmányaiban és most könyvében a szó legjobban értelmében

vett komplex jelenkortörténetet művel. Képzettségét, szabadfoglalkozású státusából adódó, nem mindig és nem feltétlenül előnyös helyzetét mintaszerűen aknázza ki. Nem kötik intézményes kötelekkel, nem tartozik táborokba, önmagát a korszakban, annak gyakorlatában így vagy úgy „érintett” és „érintetlen” generációk közötti „köztes” térben helyezi el. Saját szavai szerint „felszabadult elfogulatlansággal” tekinti tárgyát, amelyet a legutóbbi években lehetővé vált egyik legérdekesebb kutatását végző team (MTA „Tájékoztatáspolitikai- és cenzúratörténet” kiemelt kutatási főirány) tagjaként tanulmányozott. Amint már szó esett róla, alaposan.

A könyv a szerző koncepciójának tömör és erőteljes ismertetésével kezdődik, amely egyszerre ad értelmezési keretet az utána következő esettanulmányok tárgyalásához – és hat csaknem provokációként. Kalmár Melinda a Kádár-korszak genesisét, az 1956-os forradalom utáni éveket elhelyezi a kommunista rendszer „erőzójának” hosszú folyamatában, amely szerinte 1953-mal, Sztálin halálával csupán nyilvánvalóvá vált, valójában a harmincas évek közepén, az ún. antifasiszta népfrempolitika meghirdetésével – vagyis jószerevével a rendszer megszilárdulásával egyidejűleg – kezdődött. Ez az utóbbi taktikainak nevezett fordulat még csupán kikezdte a mozgalom integritását, a szovjet párt XX. kongresszusán meghirdetett „*sztálinizmus- és dogmatizmuskritika*” azonban „*egy végeláthatatlan, nehezen korlátozható exegézist*” indított el, amely „*átalakulásra kényszerítette a kommunista diktatúrát, egyiket jobban, a másikat kevésbé*”. (15–16.) A kommunizmus tagolatlan, archaikus, ortodox eszmék szerint szerveződő szakaszát belülről való differenciálódás útján tagoltabb, rugalmasabb struktúrák váltották fel, amelyek – legalábbis a kelet-közép-európai csatlós országokban – kezdtek visszakerülni „*saját történelmi idejükbe és környezetükbe*”.

A folyamat általános kereteit az új helyzetben Kalmár az „*interpretációs kényszer*”, illetve a kommunista mozgalom „*aktív interpretációs korszaka*” fogalmaival jelöli ki. A sztálinizmus mozdíthatatlan ideológiai bástyafalai megrepedeztek, a külső világ és a belső folyamatok kihívásai egyaránt arra kényszerítették a hatalmon levőket, hogy folyamatosan, újra és újra meghatározzák helyüket a gyorsan vál-

tozó világban, vagy legalábbis reagáljanak a jelenségekre. A magyar változatot a forradalom tette különösen „érdekessé”, a helyzetet ’56 tette kiélezetté, hiszen a fenti kényszerekhez járult a diktatórikus rendszer teljes összeomlásának nyomasztó élménye. Ezt pedig nem csupán „belső használatra”, hanem az egész tábor (s azon túl a nemzetközi kommunista mozgalom) számára is meg kellett magyarázni, hiszen nem csupán elméletileg, hanem a szovjet hadsereg intervenciója révén gyakorlatilag is érintett volt a magyar ügyben.

Kádár János választása tehát a következő volt: „*vagy visszaállítja, azaz restaurálja a korábbi, anakronisztikussá vált kommunista rendszert, s ezzel megengedhetetlenül provokálja a társadalmat, magát pedig biztosan bukásra ítéli, vagy olyan változtatásokat hajt végre a kommunista szisztéma keretein belül, amelyek biztosítani tudják a hosszabb távú működést. Kádárék ez utóbbi választották: a rendszer meghatározó elemeit megtartották, ugyanakkor erőteljes belső változtatásokra szánták el magukat. Szanálták a kommunista rendszert, anélkül, hogy annak minőségileg meghatározó tulajdonságain változtattak volna*”. (18.)

A „szanálás” kifejezés, azaz „*a kommunista uralom átalakított, működőképes formában való újraterelemése*” (12.) kétségkívül a könyv központi kategóriája. Kalmár Melindának sok tekintetben igaza van, amikor azt állítja, hogy a kilencvenes években a Kádár-korszak kezdetét rendszerint a „konzolidáció”, illetve a „restauráció” fogalmaival írják le, s véleményem szerint azt is helyesen veszi észre, hogy a fogalomhasználat többnyire „*az elnyomás, illetve az elnyomtatás történetirői pozícióhoz*” kapcsolódik. Ehhez legfeljebb annyit kell hozzátenni, hogy mindez békés egymás mellett élés vagy békés egymás mellett elbeszélés (ahogy tetszik) viszonyai között zajlik, tehát mint oly sok kérdésről, a Kádár-korszakról sem kezdődött még meg a magyar történešzvíta. Lehetséges, hogy éppen az ezektől elszakadó, szintetizáló történelmi értelmezés indítja majd el?

A szanálás folyamatát a szerző a sajtó- és tájékoztatáspolitikai, az irodalompolitikai, a könyvkiadás, a művelődéspolitikáról, a filozófiáról, „*a burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiségről*” szóló párthatározatok és állásfoglalások, a Lukács-ügy és az „ünnepek” esetein szemlélteti. Megfelelő kitekintéssel,

adatok sokaságát mozgatva, logikus szerkezetben, világos előadásban. A szövegből hiányzik minden szélsőségesen sértett általánosítás, nem hiányzik azonban az ironia, de módjával, s híján minden szeretetteljes megértésnek, amely a nosztalgia felé mutatna. Kalmár Melinda láthatóan jól mulatott a kádári ideológiatermelő szakrészlegek és az erre nem kifejezetten fogékony csúcsvezetés dialógusai olvastán, de sokkal komolyabban vette tárgyát annál, hogy értekezését a parodisztikus leírás felé akár csak elmozdítsa. Pedig biztosan talált volna ehhez elégséges muníciót. Nem tette, annál is kevésbé, mert a valóban felszabadult, távolságtartó hang időnként érezhetően meg-megremeg, amikor az ideológiai csatazajba kalapácsütések hangja, a konkrét bitófákat ácsoló munka zaja szűrődik.

A könyv számos kitűnő részletének, sok-sok kiváló részelemzésének ismertetése helyett e helyütt csak néhány észrevételt szeretnék tenni azzal az elméleti-fogalmi kerettel kapcsolatban, amelyet a szaktörténeti feltáró munka mellett – talán az eddigiekből kiderült – Kalmár Melinda könyve legnagyobb érdemének tartok.

Az első Kádár János már sokat elemzett (de korszakához hasonlóan még nem vitatott) politikai személyiségével kapcsolatos. Kalmár Melinda itt-ott részletesebb fejtegetések, többnyire azonban töredékek formájában meglepően plasztikus portrét nyújt utolsó szocialista évtizedeink névadójáról. A mindenféle irányú alkalmazkodás képessége tette Kádárt „genetikusan azonosossá” a (kényszerűen) alkalmazkodó, „interpretációs” korszak „programjával” (278.), ez a képesség mutatkozott meg abban a jól jellemzett politikai vezetői stílusban, amely szerint „a politikát elsősorban csinálni, alakítani kell, ahelyett, hogy sokat rágódnánk rajta” (25.). Kádárt a hatalomban eltöltött első éve alapján Kalmár Melinda úgy jellemzi, mint egy antisztálinizáló párt meggyőződéses vezérét, aki modernizálni és ésszerűsíteni kívánta a korábbi rendszert, ám mindezt egy pragmatikus rendpárti centrumból tette; az antisztálinista pártvezető és a korábbi kommunista rendőrminiszter személyisége két, egymástól elválaszthatatlan komponensét alkotta. Utóbbira közvetlenül és közvetve (pl. Rajk László sorsának állandó felelemletésével) Kádár állandóan utalt is.

A „szanalás” terminusa, mint e személyiség sajátos válasza az 1956-os forradalomban kifejeződő csódhelyzet kihívására, valóban telitalálatnak tűnik. A fogalom számomra akkor válik kérdésessé és itt-ott kissé túlhajtottá, amikor a kádári (rész)megoldások egyrészt a kommunista világmozgalom valamiféle nagy transzformációjába illeszkednek, másrészt a szanalás egy már-már tudatos modernizációs, reformáló program végrehajtásaként jelenik meg.

A kommunizmus „archaikus korszaka” – s ezt érzésem szerint a szerző nem hagyja figyelmen kívül, de nem hangsúlyozza eléggé – egyben egy birodalom kialakulásának korszaka. Nemcsak a politikában válik meghatározóvá a birodalmi szempont és keret, hanem az ideológiában is. A viszonylagos nyitás, a kihívásokra adott válasz jelentkeztetett ideológiai köntösben, ily módon beszélhetek róla, de mégiscsak elsősorban a második világháború után kiterjeszkedett, a központtól nagyon különböző peremterületek „megemésztésének”, válságaik „kezelésének” kényszeréről és rendszeréről volt szó. Mindez erősen relativálja az ideológia szerepét. Inkább tűnik sajátos, örökölt jelrendszernek, amelylyel a birodalom és perifériái stabilizációjának másképpen ki nem mondható nagy kérdéseit meg lehet beszélni. Azt a kérdést pedig valójában nem a kommunizmus sorsáról vagy jövőjéről tették fel, hanem arról, hogy mi történik majd a Szovjetunió rendszerével.

A szanalás esettanulmányai – egy fontos kivétellel – arról győznek meg, hogy az ésszerűsítés irányába ható kezdeményezések a megvalósulásig számottevő átalakuláson mentek keresztül a korai Kádár-korszak praxisában. Való igaz, megjelent bennük egy sor technokratikusan racionális felismerés, és sokat merítettek abból a pártellenzéki-reformer gondolatvilágból is, amelynek képviselőit Kádár és társai gondosan eltávolították a közéletből 1956 után. Amire azonban egy-egy határozat megszületik, alaposan megváltozik. Alakítja az a szintizta pragmatizmus, ami nem csupán Kádárra oly jellemző, hanem igen gyorsan felnőnek mellé e vonatkozásban a Politikai Bizottság más tagjai. (A Kádár beszédstílusában, sebességében, hangsúlyaiiban, vállrándításában döbbenetesen hasonlító, de amúgy harmincas éveiben járó függet-

lenített KISZ-titkár hetvenes évekbeli meghatározó alakja itt, a genezisben kezd körvonalazódni.) Alakítja a helyzet, a „konstelláció” idebenn és odakünn. Alakítja az archaikus korszakból örökölt, Rákosi beszédein és a sztálini tíz csapáson felnevelkedett apparátus és „aktíva”, az ezeknek tett kényszerű vagy belenyugvó kisebb-nagyobb engedmények sorozata. A végén érdekes módon *tényleg* a későbbi kádárizmusra oly jellemző képlet áll előttünk. Nem annyira a hatvanas évekre jellemző tartalommal (azt a konstelláció pár évvel a forradalom után nemigen engedte meg), mint működési mechanizmusában, amelyben az alkatrészek egyre olajozottabban csúszkálnak egymáson; nem sokat számít, hogy ugyanazon masina különböző típusaiból származnak, az aranykezü, gépkönyvekkel nem sokat törődő mester nem sajnálta a kenőanyagot, a zötyögés-csattogás kevéssé zavarja, az egész „jól meg van buherálva”...

Akad azonban egy valóban lényeges kivétel, s ez az a paradigmaváltás, amelynek eredményeképpen az irodalom-, sőt íróköz-pontú ideológiaközvetítést (ez Révai József időszakát jellemezte) 1956 után „tájékoztatópolitika” váltotta fel, középpontban a populáris, nagy példányszámú, népszerű termékekkel. Kalmár Melinda elemzése talán ezen a ponton a legfinomabb, leginkább összetett; talán jobban aláhúzhatta volna Révai József személyiségének és érdeklődésének szerepét, mert ez igen sokban hozzájárult ahhoz, hogy az irodalom és az író az ideológiai front élharcosa lehetett Magyarországon. A váltásban magam inkább az 1956. tavaszi-őszi időszakra helyezném a hangsúlyt, s nem is annyira az Újságíró-szövetségben vagy a Petőfi-körben megfogalmazódó, körültekintően elemzett reformjavaslatokra, mint inkább arra a jelenségre, hogy a sajtó az „archaikus korszaktól” valóban gyökeresen eltérően hatalmi, politikai tényezővé vált. Nem csupán a pártellenzéki írók *Irodalmi Újságja* (amelyben azonban az írók publicisztikát írtak, s ekkor már nemigen vitatkoztak versekről, politikáról annál inkább), hanem a *Béke és Szabadság*, a *Magyar Nemzet*, a *Művelt Nép* is.

A recenzens egy-két, némileg kételkedő megjegyzése semmiképpen sem vonja vissza azt, amit előljáróban hangoztatott: Kalmár Melinda munkája kezdete lehet a Kádár-kor-

szak olyan történeti értelmezésének, amelyről még remélhetőleg sokat fogunk beszélni. A felhasznált források bősége, a következtetések újszerűsége, a gondolati rend és a nyelv koherenciája mind erre hív fel. A dolgot magát távlatból elemző pozíció ma még új, s a hiány, sőt veszteség érzetét keltheti. Amint a könyv zárómondataiban rejlő finom, majdnem gyöngéd vallomás érzékelteti, kissé a szerzőben is: „...a morális ellenállás példája s ezzel az egyén szabadsága – az idő haladtával egyre inkább elvonatkoztató történetírásban – alig jelenik meg a maga személyességében, s így a várt igazi katarzis a diktatúra után, ebben a történetben elmarad. A történetírói folyamat láthatóan nem az intranzigens moralizálóknak és a bátor ellenállóknak kedvez. Mégis őket igazolja az a kommunizmus történetéből is világosan kiolvasható tanulság, hogy minden diktatúrának ideje lejár egyszer”. (281.)

Rainer M. János

PARÁDÉS ILLÚZIÓ

Sztankov Iván új CD-je

Double Bass Parade

Emil Tabakov: Motius for Double-bass solo

Serge Koussevitzky: Andante, Op. 1 No. 1

Valse miniature, Op. 1 No. 2

Chanson triste, Op. 2

Humoresque, Op. 4

Sergei Rachmaninov: Elégie, Op. 3 No. 1

Franz Schubert: Arpeggione-Sonate, D 821

Ferenc Liszt: La lugubre gondola

Nicolay Rimsky-Korsakov: The Flight of the Bumble-Bee

Sztankov Iván – nagybőgő

Tóth Erika – zongora

Hungaroton Classic HCD 31 732

58'21"

Voltaképpen a kritika megszületése óta folyik a vita annak létjogosultságáról. Richard Wagner szerint kritikusnak lenni: erkölcstelen foglalkozás. Valóban: a „sine ira et studio” elvét csaknem lehetetlen érvényesíteni, ha a recenzent tényleg (hogy pozitívan vagy nega-